

Отже, наверхники на куль-обському і елизаветівському веретенах служили для закріплення нитки, виконуючи функцію гачка. Цим знаряддям праці користувалися жінки з різних соціальних верств суспільства. Прядінню приділяли значну частину часу не лише прості скіфянки, а й знатні жінки. Про це свідчить якість веретен: ті, що походять з рядових могил — прості, частіше дерев'яні, а знайдені в більш багатих похованнях — грецького типу, виточені з кістки і прикрашені різьбленням. І нарешті, веретена жінок царського дому були творами мистецтва. Це витончені ювелірні вироби з дорогоцінних металів, подібні до веретена цариці з кургану Куль-Оба.

Э. В. ЯКОВЕНКО

«Скипетр царицы» из Куль-Обы

Резюме

Среди многочисленного инвентаря богатого скифского кургана Куль-Оба был найден серебряный, плакированный золотом предмет, известный как «скипетр царицы». Сопоставление его с другими подобными находками позволило выяснить, что это обычное веретено греческого типа. Одновременно было установлено, что аналогичные предметы из кости и металла, известные ранее как «предметы неясного назначения» во многих скифских комплексах, также являются частями веретен. Таким образом, автору удалось атрибутировать большую группу орудий труда, связанную с прядением и ткачеством.

Б. А. ШРАМКО

Точильні знаряддя скіфської доби

У ранньому залізному віці значно зменшується кількість кам'яних виробів та їх асортимент, тобто звужується сфера застосування каменю. Проте і в скіфський час, після засвоєння та широкого впровадження у господарстві заліза, у деяких випадках камінь був незамінним для виготовлення важливих знарядь. Зокрема, ніякий інший матеріал не мав такої різноманітної гами абразивних якостей, як різні породи каменю, і в той же час він був доступним, дешевим, давав змогу використати удосконалений протягом тисячоліть досвід обробки цієї сировини.

У пам'ятках лісостепової й степової Скіфії трапляються такі різноманітні кам'яні знаряддя: зернотерки, куранти, товкачки, ливарні форми, підпори для свердла та ін. У цій статті розглядаються точильні камені. На жаль, досі немає опублікованої праці, в якій наводилася б характеристика цих важливих дуже поширених інструментів, було б висвітлено призначення їх різновидностей та техніку виготовлення.

Усі відомі нам абразивні інструменти, знайдені на поселеннях та похованнях скіфського часу, можна поділити на чотири види: 1) універсальні точильні камені; 2) бруски для правки лез; 3) спеціалізовані точильні та шліфувальні камені; 4) великі шліфувальні плити. Вони були вироблені з пісковика, рідше з сланцю, шиферу й кварциту. Точильні камені першого типу дуже різноманітні за формою та розмірами (рис. 1, 1—4). Часто ці знаряддя являють собою правильні прямокутні бруски. Кінці їх нерідко заокруглені. Іноді ретельно оброблювалися тільки робочі поверхні; інші боки зберігали досить недбалі, злегка зглажені злами. Такі точила мають неправильні форми. Залежно від величини зерна абразивного матеріалу і міцності каменю вони призначалися

для різноманітних робіт — від грубої обдирки до заточки і тонкої доводки. Їх використовували для обробки не лише залізних виробів (пожів, сокир, списів та ін.), а й дерева і кістки.

Досить частими на поселеннях та в похованнях є бруски, призначені головним чином для легкої правки і доводки загострених лез. Тому їх виробляли з різних, переважно дрібнозернистих порід. Розташування цих знарядь у багатьох похованнях і, зокрема, дуже чітко зображення

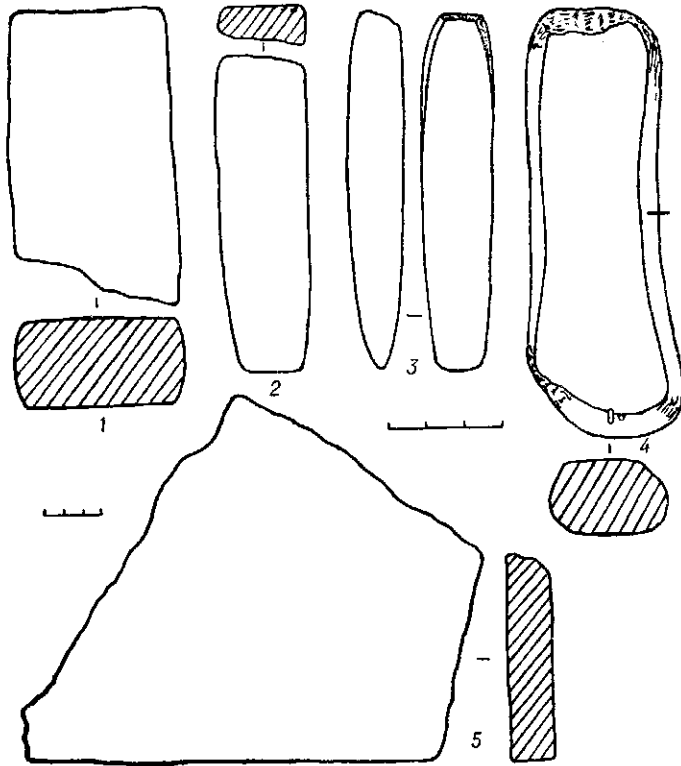

Рис. 1. Універсальні точильні бруски і шліфувальна плита: 1 — Басовське городище; 2 — Люботинське городище; 3 — курган № 8 у могильнику поблизу с. В. Гомольша; 4 — Східне Бельське городище; 5 — Західне Бельське городище.

на статуї з Тернівки¹ показують, що бруски носили на поясі. Саме тому з одного кінця вони мають отвір або жолобок для закріплення безпосередньо шнура (ремінця) чи металевого кільця (рис. 2, 1, 10, 14, 16). Поперечний розріз брусків має форму кола, овала або прямокутника з заокругленими кутами. Нерідко вони сигароподібні.

На багатьох знаряддях чітко виявлені сліди односторонньої спрацьованості, але є екземпляри й без слідів використання. М. П. Грязнов у зв'язку з цим висловив припущення, що бруски з отворами для підвішування — це амулети, а не інструменти². До амулетів він зараховує також брусок з кургану № 505 поблизу с. Броварки³, який має односторонню спрацьованість у середній частині (рис. 2, 2). Знаряддя сточене начебто не під час роботи, а внаслідок «сильного тертя навколо осі, завдяки чому спочатку прямокутний у розрізі брусок зробився овальним у середній

¹ Н. Г. Елагина. Скифские антропоморфные стелы Николаевского музея.— СЛ, № 2, М., 1959, стор. 189, рис. 4а.

² М. П. Грязнов. Так называемые оселки скифо-сарматского времени.— Исследования по археологии СССР. Л., 1961, стор. 142.

³ Державний Ермітаж, № Дп. 1932, 27/5.

частині»⁴. Як було з'ясовано при дослідженні іншого бруска з кургану № 505, сточеність на ньому звичайна, виробнича. Вона виникла від того, що рухи під час загострення якогось знаряддя спрямовувались вздовж ребра бруска. На це вказують і штрихи на камені, й форма утвореної виїмки, неглибокої у нижній і верхній частинах бруска, тобто саме там, де при загострюванні тиск був слабшим. Не можна вважати, що бруски тільки в окремих випадках мають сліди спрацьованості і що майже всі вони були знайдені в похованнях. Це спростовується багатьма знахід-

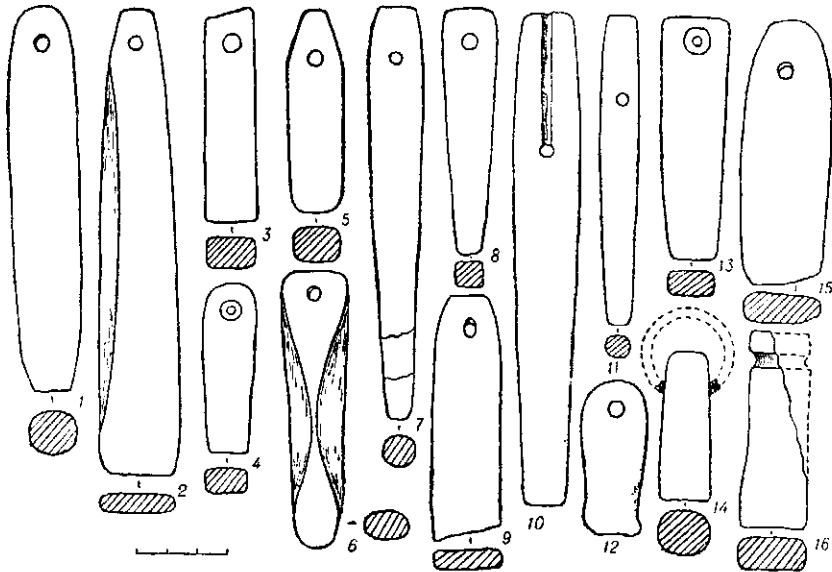

Рис. 2. Бруски для правки лез:

1 — Пастирське городище; 2 — курган № 505 поблизу с. Броварки; 3 — курган № 64 неподалік Яблунівки; 4, 6, 13 — Люботинське городище; 5 — курган № 484 недалеко від с. Плавиниці; 7, 12, 14—16 — Східне Бельське городище; 8 — Кншевське городище; 9 — городище біля с. В. Гомольша; 10, 11 — курган № 3 з могильника Часті кургани.

ками, які навіть важко перелічити. Так, чіткі сліди, що виникли під час роботи, є на багатьох брусках, знайдених на Люботинському і Бельському городищах, у селищі неподалік с. Островерхівка (рис. 2, 6, 12, 15), у кургані № 10 могильника Часті кургани, поблизу м. Воронеж⁵, та ін. До речі, в тому самому могильнику один точильний брусок з отвором для підвішування був знайдений разом з іншими знаряддями виробництва (залізна сокира, тесло-мотижка, долото), які зовсім не свідчать на користь культового призначення цього бруска⁶.

На тих брусках, що походять з багатих поховань скіфської знаті⁷, слідів спрацьованості немає, бо вони, як і прикрашена золотом зброя, були частинами парадного вбрання. Як відомо, в «царські» поховання разом з померлим клали найкращі речі, в тому числі й новий, ще не вживаний брусок.

За формою отворів і розміщенням потертих ділянок можна припускати, що камені підвішувались на поясі двома способами. У першому випадку ремінець або шнурок проходив через отвір і петлю, охоплював верхню частину бруска, на якому для щільного прилягання ре-

⁴ М. П. Грязнов. Так называемые оселки..., стор. 142, прим. 4.

⁵ С. И. Замятин. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем.—СА, т. VIII. М., 1946, стор. 39, рис. 28; П. Д. Либеров. Памятники скифского времени на Среднем Дону.—САИ, вып. Д1—31, табл. 15, 19.

⁶ С. И. Замятин. Скифский могильник..., стор. 31.

⁷ М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Л.—Прага, 1965, табл. 212.

мінця іноді робився невеликий жолобок (рис. 2, 10). Другий спосіб полягав у тому, що один кінець ремінця проходив крізь отвір і зав'язувався вузлом, який і утримував брусок. Важко стверджувати, чи застосовувався у Скіфії спосіб прив'язування ремінця, простежений М. П. Грязновим на брусках з Мінусінської колекції. В цьому випадку під вузол підкладалася кругла шайба⁸. Воронкоподібні заглиблення з одного боку є на деяких екземплярах (рис. 2, 4, 13), але нелегко твердити, чи виникли вони внаслідок зношеності знаряддя під тиском шайби, чи зроблені навмисно для того, щоб вузол ремінця не дуже виходив назовні.

Значно рідше застосовувалися два інших прийоми підвішування брусків. При одному з них в отвір встромлялося проміжне кільце. Такий камінь з залишками залізного кільця був знайдений на східному укріпленні Бельського городища (рис. 2, 14). В другому випадку замість наскрізного отвору, на верхньому кінці бруска робився кільцевий жолобок, призначений для утримання ремінної петлі. Уламок такого знаряддя трапився на тому ж укріпленні (рис. 2, 16).

На ряді лісостепових поселень були знайдені спеціалізовані типи точильних каменів, серед них можна виділити: 1) знаряддя для загострення швачок, шпильок, голок та ін.; 2) знаряддя для шліфування держаків стріли; 3) комбіновані точильні камені.

Спеціалізовані інструменти першого типу мають вигляд брусків іноді не зовсім правильної форми з дуже характерними слідами спрацьованості — конусоподібними жолобками, що повторюють форму робочого кінця шила (рис. 3, 1—2).

Населення Скіфії приділяло багато уваги виготовленню держаків стріл, поверхня яких повинна бути рівною та мати правильний круглий переріз. Знайдені залишки держаків показують, що їхня поверхня цілком відповідала вказаним вимогам і не була остаточно оброблена ножем, оскільки немає слідів від згладжування її прямим лезом. Рівність та гладкість досягались обточуванням абразивами⁹.

Точильні бруски для шліфування держаків стріл відрізняються від усіх інших тим, що мають рівні жолобки правильної напівциліндричної форми. Така робоча поверхня давала змогу рівномірно обробляти круглий у перерізі держак. Уламок точила цього типу, вироблений з пісковика жовтого кольору, був знайдений на Люботинському городищі (рис. 3, 3). Діаметр жолобка цього бруска був трохи більшим від діаметра держаків стріл бруска і дорівнював 5,5 мм¹⁰. На Люботинському городищі виявлено дуже цікавий точильний камінь комбінованого типу¹¹, призначений для загострювання швачок та шліфування держаків стріл (рис. 3, 4). Його також було виготовлено з пісковика. Це знаряддя має на поверхні жолобки як конічні, так і правильної напівциліндричної форми (більшого діаметра). Крім того, є також наскрізний отвір, що більш зручно для шліфування держаків.

Щодо великих шліфувальних плит, то вони трапляються порівняно рідко. Цим знаряддям намагалися надати прямокутної форми, але не дуже приділяли увагу ретельній обробці. Як зразок типового знаряддя можна вказати уламок великої шліфувальної плити з сланцю, знайдений на західному укріпленні Бельського городища (рис. 1, 5). Знаряддя має характерні сліди спрацьованості. Під час шліфування робоча поверхня змочувалась водою.

⁸ М. П. Грязнов. Так называемые оселки..., стор. 141, рис. 3, 5—6.

⁹ С. А. Семенов. Происхождение абразивной техники и ее значение в древнем хозяйстве.— КСИА АН СССР, вып. 86. М., 1961, стор. 5.

¹⁰ Діаметр держаків стріл з курганів № 406 в ур. Горячеве і № 486 поблизу Макиївки становив 5 мм, а з кургану поблизу Спасо-Преображенського монастиря — 4 мм (Державний Ермітаж, інвентарний № Дн. 1903, 1850; 1932, 58; ДІМ, № 21033).

¹¹ Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство племен скіфської епохи.— Вісник Харківського університету, № 17, іст. серія, вип. 1. Харків, 1966, стор. 75, рис. 3, 5.

Відомі знахідки дуже великих точильних плит у похованнях ¹². Проте є підстави вважати їх зернотерками, а не точилами. Всі вони трапились у жіночих похованнях, хоч такі величезні точильні знаряддя ¹³ зовсім не потрібні у жіночому побуті, де для загострювання готових металевих виробів цілком досить було б мати невеликий брусок універсального типу. Велика кам'яна плита правильної овальної форми з другого

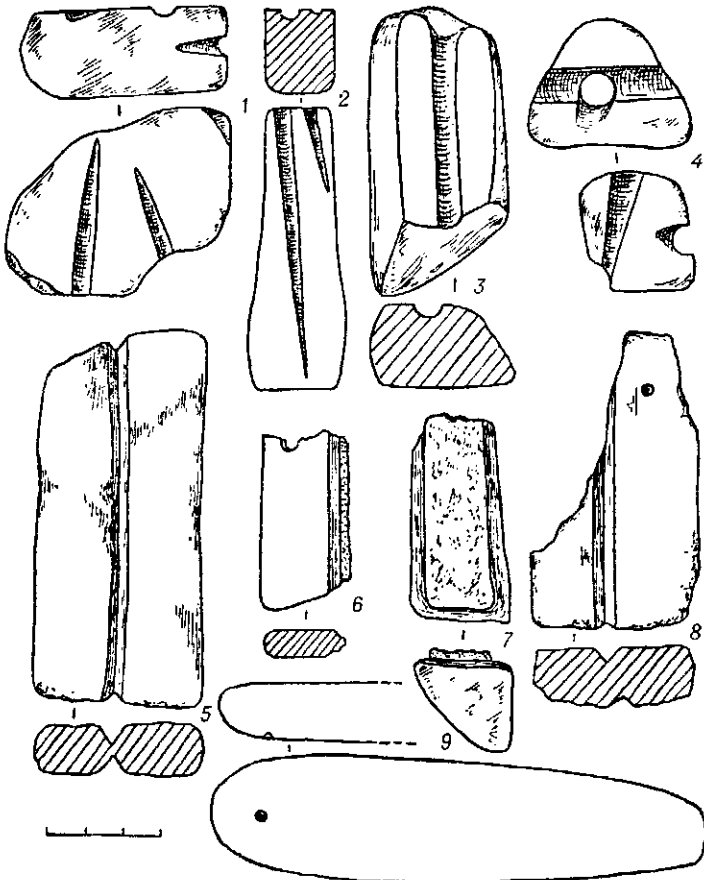

Рис. 3. Спеціалізовані точильні та шліфувальні камені, заготовки для брусків:

1 — городище поблизу с. В. Гомольша; 2—4, 6 — Люботинське городище; 5 — селище В. Гомольша; 7—9 — Західне Бельське городище.

склепу з жіночим похованням в одному з курганів поблизу с. Пастирське має характерну для зернотерок робочу поверхню, оброблену крапковою оббивкою ¹⁴.

Цікава технологія виготовлення точильних брусків, яка добре простежується завдяки деяким знахідкам напівфабрикатів. Так, на селищі скіфського часу неподалік городища, поблизу с. Велика Гомольша, було знайдено заготовку у вигляді майже прямокутного бруска, виготовленого з сірого сланцю (рис. 3, 5). Його довжина 9,8, ширина 4,4, товщина

¹² У кургані № 20 недалеко від Холодного Яру вона мала форму прямокутника з сторонами, що дорівнювали 4,5 та 33,5 см.

¹³ А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. 1. СПб., 1887, стор. 70, 75; ИАК, вып. 14. СПб., 1905, стор. 11; В. Н. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья, вып. 2. К., 1899, стор. 4. табл. XXXV, 700, та ін.

¹⁴ Там же.

1,5 см. З обох боків заготовка надпиляна, але потім її відкинули тому, що на боковій поздовжній стороні з'явилася глибока розколина.

Інша заготовка, виявлена на західному укріпленні Бельського городища (рис. 3, 8), спочатку також мала форму, близьку до прямокутної (7,9×4,5×1,7 см), і була надпиляна посередині з двох боків. Пізніше на одному кінці її було намічено отвір для свердління, а вже після цього зроблено спробу розламати заготовку по лінії попереднього поздовжнього надпилу на дві частини. Однак ця спроба виявилася невдалою, як можна судити з двох знахідок, що показують вдале відокремлення частин. Але вони були пошкоджені під час свердління отвору. Найбільш чітко це можна бачити на заготовці, що її було знайдено у господарській ямі № 68 на Люботинському городищі (рис. 3, 6). Брусок має неправильну форму (4,8×2,2×0,8 см), одне з поздовжніх ребер його заокруглене, а на другому з двох боків помітні сліди надпилювання для відокремлення заготовки від більшої грудки сланцю. На одному з торцевих кінців помітні сліди отвору для підвішування. Виріб залишився незакінченим, бо частина заготовки відламалася.

Аналогічну заготовку з рожевого сланцю було знайдено в зольнику № 33 на західному укріпленні Бельського городища (рис. 3, 7). Проте вона призначалася для виготовлення бруска, круглого у поперечному розрізі, а не плоского. Тому це знаряддя майже прямокутне у плані й трикутне у перерізі. З одного боку чітко помітні сліди надпилювання і нерівний злам у місці відокремлювання заготовки. Довжина її 5,6, найбільша ширина 2,6, а товщина — 2,7 см. Один з торцевих кінців виробу був, очевидно, зламаний під час свердління.

На основі цих знахідок можна встановити таку послідовність операцій в процесі виготовлення точильних брусків з отвором для підвішування: 1) надання заготовці форми, близької до прямокутника, методом оббивки та грубого шліфування; 2) надпилювання її з двох боків; 3) позначення місця майбутнього отвору; 4) розламування заготовки по лінії надпилу; 5) свердління отвору; 6) остаточне формування виробу усуненням зайвих частин каменю; 7) остаточне шліфування поверхні.

Зрідка для виготовлення брусків використовувались овальні гальки (рис. 3, 9). У такому випадку обробка цілком зводилася до свердління отворів.

Технологія виготовлення універсальних брусків була більш простою, оскільки відкидалися операції, пов'язані з свердлінням. Щодо спеціалізованих знарядь для заострення швачок і шліфування держаків стріл, то їх форму і технологію виробництва можна вважати індивідуальними.

В. А. ШРАМКО

Точильные орудия скифской эпохи

Резюме

Металлообрабатывающее ремесло в Скифии предполагало широкое использование абразивных материалов. Среди вещественных находок на городищах лесостепной полосы, как и в погребальных комплексах, известны разнообразные точильные и шлифовальные приспособления. Они изготовлены из песчаниковых и сланцевых пород камня и имеют форму либо больших плит, либо небольших брусков. Наблюдение над серией точильных камней Бельского и Люботинского городищ позволило проследить технологию их производства — выпилку, шлифовку и сверление тех экземпляров, которые подвязывались с помощью шнурков или металлических колец к поясу.